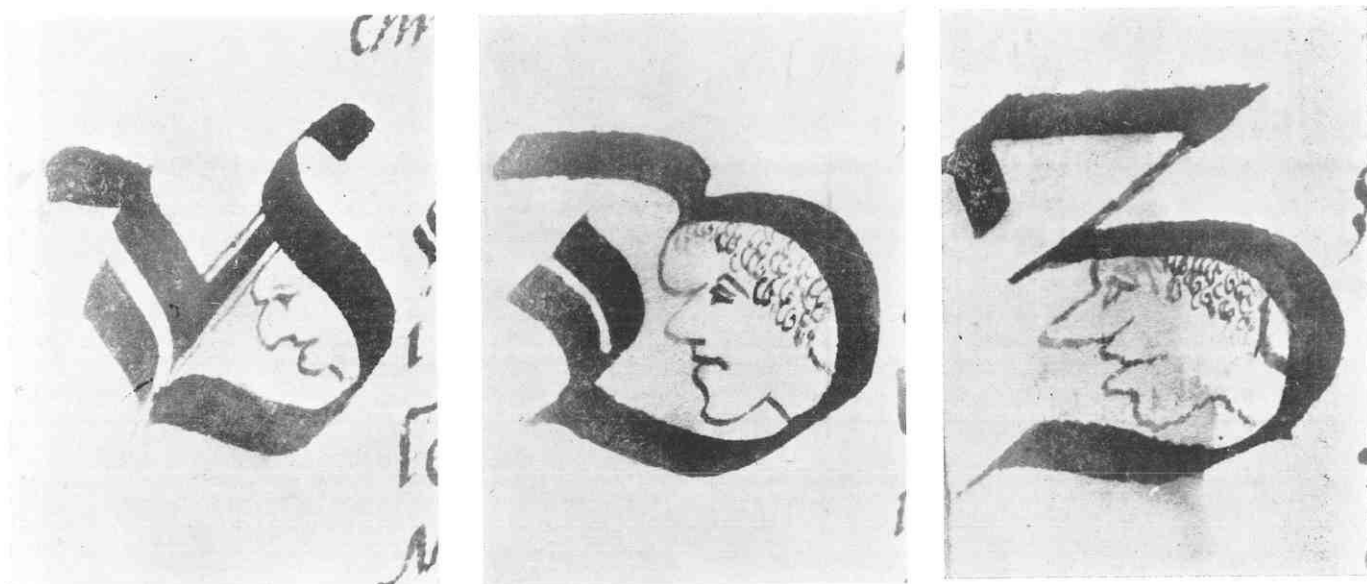

najstarije karikature u hrvatskoj

Prema dosadašnjim shvaćanjima pojava karikature u Hrvatskoj bila bi relativno mlada, ne starija od stotinu i trideset godina. U našoj Likovnoj enciklopediji npr. pod pojmom karikatura nalazimo o tome ove podatke: »U Hrvatskoj je prvi put spomenuo karikaturu Maksimilijan Vrhovec napisavši u svom dnevniku 26. IV 1812. da mu je dopala ruku satirica imago mađarskog saborskog zastupnika Vaya, kako diže uvis poput hostije dukat s riječima: U ovome je znaku spasenje. Ta je karikatura nastala negdje u Ugarskoj, a Vrhovec ju je zabilježio kao dokument političke korupcije. Otada je pola stoljeća karikatura u Hrvatskoj nepoznata. Austrijska cenzura bdije da se poneka ne prokrijumčari iz inozemstva. U Hrvatskoj je prva karikatura nastala oko god. 1843; crtač Janko Havliček prikazao je L. Kossutha kako ljulja u kolijevci mađaronskog Turopoljca i drži na lancu bana Hallera. Karikatura je litografirana negdje izvan Hrvatske, a u zemlju je prokrijumčarena. Kad je 1861. obnovljena ustavnost, pokrenuo je D. Antolek-Orešek u Varaždinu humoristički list »Podravski jež«; list je u svom jedinom broju donio i nekoliko karikatura protiv njemstva. Godine 1867. počeo je A. Starčević izdavati humorističko-satirički list »Zvekan«. Karikature je izrađivao Marko Manasterioti...« itd. (sv. III, str. 147).

zvonimir
kulundžić

Međutim, karikatura je u Hrvatskoj mnogo starijeg datuma, o čemu se možemo veoma lako osvjedočiti ako s terena čisto političke novinarske karikature prijeđemo na nešto šire polje, pa je potražimo u nekim starim našim rukopisnim knjigama; čak i na zidovima nekih naših crkava u freskama, ili u arhitektonskim skulptorskim dekoracijama po pročeljima i unutrašnjosti, a vrijeme njihova postanka možemo obilježiti mahom sa XV stoljećem.

Dok bi se bez većeg forsiranja i usiljenosti teško moglo govoriti o karikaturnim elementima npr. u našim starim glagoljskim kodeksima, kao što su npr. Vrbnički misal iz god. 1456, danas u župnom dvoru u Vrbniku, ili Glagoljaški brevižar iz XV stoljeća iz Berma, danas u Nacionalnoj in univerzitetnoj knjižnici u Ljubljani, kao i nekim drugima, jer je tu riječ mnogo više o nevještini crtača nego o svjesnim težnjama za postizanjem karikaturnih efekata; dok bismo isto tako bez nekog dubljeg temelja, bez natezanja, jedva mogli pronaći neke karikaturne elemente u realističkim glavama Jurja Dalmatinca na šibenskoj katedrali — u beramskim freskama imamo već nesumnjive i sasvim karakteristične, ali suzdržane karikaturne elemente, svakako visokog umjetničkog dometa, kao što su npr. onaj debeli krčmar ili bogati trgovac koji u freski »Ples mrtvacu« (1474) nastoji smrt potkupiti hrpom dukata.

Na zagrebačkoj katedrali, na onim njenim dijelovima što potječu iz vremena oko god. 1400, nalazimo niz veoma impresivnih glava koje odaju nesum-

njive i svjesne karikaturne namjere njihova kreatora. U tim plastičnim dekoracijama, u tipičnom stilu zakašnjele gotike, trebalo bi najvjerojatnije vidjeti život zagrebačkog klera, žitelja Kaptola i zagrebačkih purgera, lica s ulice, itd.¹

Dok u svim tim slučajevima imamo tek karikaturne elemente, koji se probijaju kroz mahom realističke prikaze pojedinih osoba i situacija, u jednom zagrebačkom kodeksu iz XV stoljeća, što se čuva u riznici zagrebačke katedrale, na listu CXXIII^v, unutar bogate, mahom florealne okvirne dekoracije, u donjem desnom kutu nalazimo komičnu, zapravo tragikomičnu situaciju, već čistu karikaturu na temu teškoća bračnog života. Neka obijesna žena srednjih godina sjedi u pletenoj košari, koju pomoću užeta vuče njen muž, odjeven u pristojno građansko odijelo; sudeći po crtama lica on je mlađi od nje. Dok muž teškom mukom, posrćući, vuče tu košaru, žena se još nagnula prema njemu i požuruje ga vičući i prijeteći mu stisnutom šakom, a on se okreće prema njoj i gleda je pogledom kao da traži malo samilosti. Nije za nas na ovom mjestu nimalo važno što motiv te slike nije izvoran i što je preuzet iz nekoga njemačkog izvora, gdje kao muž figurira prosjak, na što je upozor-

¹ Anđela Horvat, Skulptura Parlerovog kruga u zagrebačkoj katedrali, Zbornik za umjetnosno zgodovino, str. 245—267, Ljubljana 1959; usporedi od iste autorice i Odras Parlerovog kruga na portalu crkve Svetoga Marka u Zagrebu, Peristil, br. 3, str. 13—32, Zagreb 1960.

rio još Kniewald,² kao što nije važno ni to da se ta slika javlja na mjestu na koje zapravo ne bi pripadala; važno je jedino da se kao karikatura ona javlja kod nas u Zagrebu. Isti je autor ustvrdio: »Na osnovu mnogih indicija možemo s velikom vjerojatnošću zaključiti, da je ove sitnoslike doista slikao Julio Klovio, kad je godine 1524—1526. boravio na dvoru ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika II. u Budimu« (str. 78).

Ne može se, dakle, održati tvrdnja naše Likovne enciklopedije da je prva karikatura u Hrvatskoj »nastala tek godine 1843.« — jer, kako vidimo, njene ne samo tragove, nego i konkretne realizacije nalazimo još u XV/XVI stoljeću, dakle četiri stoljeća prije.

Ta se tvrdnja ne bi mogla održati, čak ni na polju političke karikature — osim eventualno na planu čisto novinarske — jer smo mi u Hrvatskoj, u samom Zagrebu, gotovo šest decenija ranije — a to znači prije više od dvije stotine i sedamdeset godina — imali čitavu izložbu karikatura s veoma jakim i izrazitim političkom i društvenom satirom, koja je bila pristupačna praktički svakome, a koja je potrajala tri dana i za nju se naplaćivala ulaznica.

² Dragutin Kniewald, Misal čazmanskog prepošta Jurja de Topusko i zagrebačkog biskupa Šimuna Erdödy, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 268, str. 45—83, Zagreb 1940.

O toj izložbi ostavio nam je dragocjene i veoma konkretne podatke Baltazar Adam Krčelić u svojim poznatim *Annuama*,³ koje su neka vrsta društvenog dnevnika i neiscrpni, jedinstveni izvor povijesnih podataka za razdoblje od 1748. do 1767. godine.

Govoreći o godini 1754. Krčelić navodi kako se »ove zime više nego ikada ispoljila u Zagrebu raskalašenost na zabavama i, da tako kažem, triumf razbluda«. Pozivajući se na činjenicu da je tada već pokojna grofica Erdödy još godine 1749. u Zagrebu »uvela javne plesove, koji se prije toga nisu u Zagrebu nikada ni vidjeli ni čuli, tako da se nije znalo što je to ples«, Krčelić dodaje zgražajući se: »Ona nije smatrala nedostojnim sebe, da sama s nekoliko pripadnika prvih obitelji predstavlja u nekoj njemačkoj komediji, prema čemu je ipak građanstvo i plemstvo osjećalo neku odvratnost. Njima se to nije ni moglo svidjeti, jer su prije smatrali obrazinu i krabulju nečim đavolskim.« »Ove pak godine (tj. 1754 — Z.K.) — nastavlja Krčelić — ... vladala je silna raskalašenost, te su pozivane sve grofice, mlade plemkinje, kojima je ugađala raspuštenost, a tako isto i oficiri (...) Svaki je posjetilac morao platiti 34 krajcara, a to je išlo u grofičin džep. Pristup je bio slobodan svakome tko bi naišao, bio seljak, bila služavka, samo ako bi platio taj iznos.«

³ To Krčelićevo djelo pod naslovom *Annuae* ili historija preveo je Veljko Gortan, a izdala Jugoslavenska akademija u Zagrebu god. 1952, na 632 stranice velikog formata; ja sam se ovdje služio tim izdanjem.

Prikazavši plastično atmosferu u kojoj je došlo do naše prve — zasada poznate — izložbe karikatura, Krčelić dalje nastavlja s opisom, koji ovdje prenosim u njegovu daljnjem integralnom tekstu:

»Želeći se jače dodvoriti i steći zasluge kod Dijane i nekih drugih, gospodin Antun Janković ne samo zakaza za određeni dan svečani javni ples, sam plaćajući ulaznicu za sve, da tako zbog slobodna pristupa bude što veći broj učesnika, nego također priredi u Kuševićevoj kući sjajnu i raskošnu večeru, koja ga je stajala mnogo novaca. Na nju prema svom nahodaženju pozva žene, oficire i druge, štaviše, beskorisnim troškovima ukrasi hram razblude raznovrsnim slikama i natpisima. Tim je slikama nastojao simbolički prikazati sve, što se u kraljevini događa ili se dogodilo, nadodavši posvuda pri dnu njemački natpis. To je on izveo s prikladnom rasvjetom i ukrasom, do kojega je mogao doći, pa je to ostavio izloženo kroz tri dana. Svi su čestiti ljudi to zamjerali, a odobravali su mu samo njegovi saučesnici. Bilo je ukupno šest slika, kojima su se prikazivale razne zgrade. Natpise nisam smatrao vrijednim da zabilježim, jer su bili djetinjasti. No ni sami simboli nisu prikazivali ono, što bi bili morali ili htjeli. Stoga nije vrijedno da budu zabilježeni. Vidjele su se međutim slijedeće predstave:

1) Uvedena je raskalašenost u živoj slici, gdje se čovjek igrao sa ženama, uvlačeći svoje noge među njihove, tako da su se njegove noge nalazile među nogama žena, i to jedna noga između nogu jedne žene, a druga između nogu druge.

2) Šaljivo se prikazivalo povjerenje namjesnika u podbana i njegove pripuze, pod likom podbanove žene, koja opominje učenika: 'Uzdaj se, ali pazi u koga! Tko nije vjeran svojim i sebi, da li će biti drugima i sebi?'

3) Nesloga između Kleefeldta te podbana i Bužana, koje su njihove žene učile da šute.

4) Namjesnikova nesposobnost u upravljanju i buduća propast kraljevine zbog međusobne mržnje pod ovim naslovom: Ljudi se ubijaju, a mladić se smije.

5) Razvrat najuglednijih žena t.j. grofica pod simbolom krmače, koja spava odjevena u proziranu tkaninu i grimiz.

6) Popovečka zгода, koja se desila prošle godine o Martinju.

O ovim dvjema posljednjim slikama treba znati: Te su se plemenitaške žene, jer su bile odane raskalašenosti i nastojale je uvesti u Zagreb, tako prosto i sablažnjivo ponašale (...) Da li je to govorkanje bilo istinito, neka prosudi Bog. Njihova sam se hvastanja i sam dosta naslušao, tako da mi se gadilo. Kako je bilo opće poznato, nije se štedjela ni grofica (...), čak se smatralo da je priležnica 'bogova'. (...) Ali nije samo ona tako prošla, nego i ostale. Što je istina, a što laž, Bog će, kako ja mislim, prosuditi (...) Stoga su neki vjerovali da se u spomenutoj živoj slici pod brojem 5. htjela prikazati grofica.«

Godine 1966. stjecajem raznih okolnosti bio sam na čelu novinske akcije za otkup nekih Marulićevih i Barakovićevih rukopisa koji su u Londonu bili izloženi javnoj licitaciji, a za koje je prijetila opasnost da ćemo ih izgubiti ako sve prepustimo beskrajno sporoj administraciji naše birokracije i sjedničenjima. Ta je akcija uspjela, jer su na vrijeme osigurana potrebna materijalna sredstva, pa je naš predstavnik mogao istupiti na licitaciji i dotične rukopise otkupiti.

Među tim rukopisima bio je i jedan kodeks, bez oznake autora, za koji se još u Londonu pravilno zaključilo da po svom sadržaju pripada opusu Marka Marulića, kao prijepis s kraja XVI stoljeća. Taj rukopisni kodeks nalazi se sada u našoj Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, pod sign. R. 4903, a njegov je sadržaj u transliteraciji i transkripciji objavio Hrvoje Morović u splitskom časopisu »Čakavska rič«, u br. 2/1971. i 1/1972.

Dok o literarnom sadržaju toga kodeksa s Marulićevim prijevodom poznatog srednjovjekovnog djela »De imitatione Christi«, za koji se u nauci već više od stotinu godina znalo da postoji (od 1869. kad je na njega upozorio Ivan Kukuljević u predgovoru svog izdanja Pjesme Marka Marulića, u Akademijinoj kolekciji Stari pisci hrvatski, knj. 1), ne bi bilo potrebno da se na ovom mjestu govori, bit će svakako interesantno ovdje upozoriti na mnogobrojne inicijale i na niz karikatura uz njih, za koje je očito da se moraju pripisati ruci našeg umjetnika, jer je čitav kodeks kao hrvatski tekst morao nastati u našim krajevima (najvjerojatnije u Splitu

ili Trogiru, eventualno u Zadru) i za naše lokalne potrebe. Od vremena svog nastanka, pa sve dok ga u drugoj polovici prošloga stoljeća čuveni engleski kolekcionar Sir Thomas Phillips nije prenio u London, taj rukopis sigurno nije napuštao naše tlo, pa je time ujedno i isključena mogućnost da su ti inicijali i karikature uz njih, koji nas ovdje zanimaju, mogli nastati negdje drugdje.

Rukopis o kojemu je riječ kodeks je veličine 150 × 207 mm; uvezan je najvjerojatnije u drugoj polovici XIX stoljeća, dakle onda kad ga je T. Phillips donio u London, u kartonske korice s papirnom presvlakom ručne knjigoveške proizvodnje, koja bi imala imitirati kožu. Od devedeset listova, koliko iznosi čitav kodeks, ispisano je kaligrafskom humanistikom s kraja XVI stoljeća samo prvih četrdeset, koji obuhvaćaju oko 36% cjelokupnog Marulićeva prijevoda. Preostali dio kodeksa ostao je neispisan, i tek mnogo kasnije, kao slobodan prostor, iskorišten je za neke tekstove koji nas ovdje ne zanimaju.

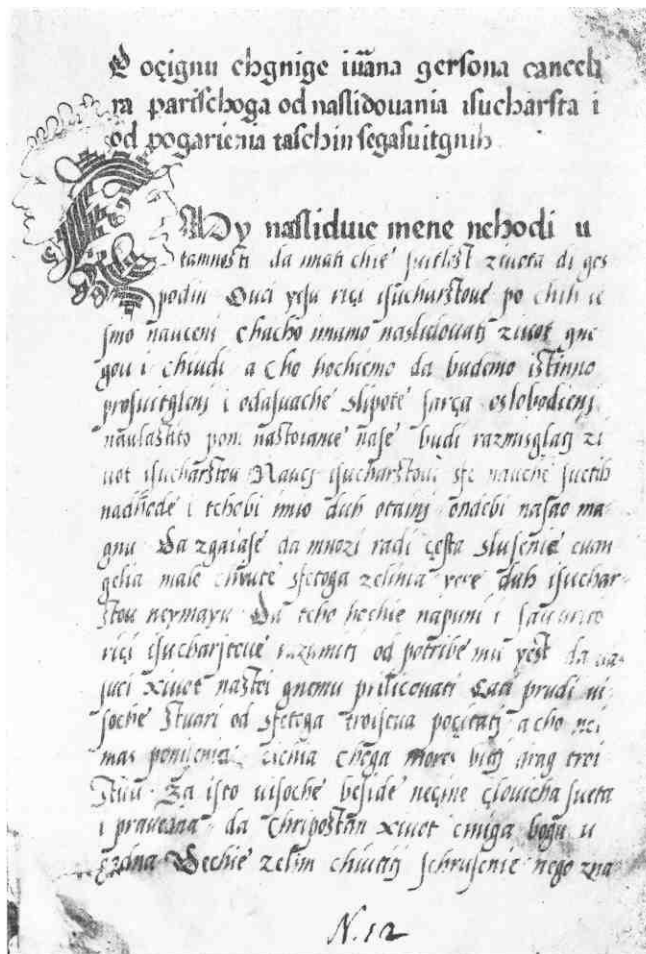
Pri pisanju toga kodeksa prepisivač je veoma pažljivo i proračunato, na počecima pojedinih poglavlja i odjeljaka, ondje gdje je predviđao da se izradi inicijal, ostavljao potreban dio slobodnog prostora za to, a izrađivač inicijala veoma je inventivno iskorištavao taj prostor, ukomponiravši u njega određeno slovo. Suradnja između prepisivača i crtača inicijala bila je veoma sretno ostvarena; tako sretno da na momente možemo pomišljati da su se te dvije funkcije u ovom slučaju spojile u jednoj osobi. Posebno je pitanje — a to je ovdje u

središtu naše pažnje — je li crtač slovnih dijelova tih inicijala ujedno i crtač ljudskih glavica s raznolikim veoma individualiziranim fizionomijama izrazito karikaturalnog karaktera. Na to pitanje nije nimalo lako odgovoriti, jer se plauzibilnih dokaza za tu spekulaciju jedva može navesti. U svakom slučaju, način na koji su te glavice ukomponirane u crtež slova, među njihove — kako se grafološkim jezikom kaže — grame, govorio bi svakako u prilog zaključka da su ta dva sastavna dijela tih inicijala djelo istih ruku. Dok su grame slova izvedene veoma discipliniranom, do preciznosti sigurnom rukom, linije kojima su izvedeni crteži tih glavica, tih karikatura, kao da odaju nešto slobodniju, ali podjednako sigurnu i preciznu ruku. Sve te fizionomije, od čela do vršetka brade i početka vrata (iznimno u jednom slučaju i početka prsiju), dane su uvijek u jednoj jedinosti neprekinutoj crti, koja nam otkriva nemali talent za zapažanje bitnih dijelova pojedinih fizionomija. Sve su glave dane u strogom profilu, oko je veoma sigurno situirano, i to redovno u obliku malog trokutića, a kosa je realizirana mahom škrtim sjenčenjima oštro zašiljenim ptičjim perom. Samo na nekim glavama kosa je označena valovitim crtama (u dva slučaja i s točkom u tim valovima), i ta linija svakako označuje kuštravu ili »rudlastu« kosu.

U prilog zaključku da je prepisivač ujedno i autor karikatura govori i činjenica da su slova i u njima ucrtane glavice, po svemu sudeći, izvedene istom tintom; tintom načinjenom od galusnih oraha ili hrastovih šišarki. Sama slova, jer su pisana ptičjim perom s debelo zasječenim vrhom, koji na papir nanosi neusporedivo veću količinu tinte, djeluju mnogo tamnije i kompaktnije nego same karikature. Ali, ondje gdje se unutar slova nalaze i neke tanke linije (6', 8', 10'), na njima se može ustanoviti da je tinta, kojom su izvedene te tanke crte, ona ista kojom su izvedene i same glavice. Prema tome, i starost tinte je potvrda da su slova inicijala i njihove dekoracije u obliku karikatura djelo istih ruku, djelo istog čovjeka koji je pisao i sam kodeks.

Po svemu tome, uključivši tu i proučene filigrane o kojima opširnije govorim na drugom mjestu, sve okolnosti govore u prilog tezi da su karikature nastale kad i čitav kodeks, negdje potkraj XVI stoljeća.

Na prvih četrdeset ispisanih stranica u tom kodeksu s Marulićevim tekstom »Od naslidovanja Isukarstova« nalazi se ukupno četrdeset i jedan inicijal, od čega u devetnaest od njih ukomponirana po jedna, a u pet slučajeva i po dvije ljudske glave. One čine bogatu kolekciju različitih fizionomija, s izrazitim individualnim karakteristikama.

ma. To je svakako ono što im daje najveću vrijednost i što dokazuje da je njihov autor raspolagao zavidnim darom zapažanja onih detalja koji određuju fizionomiju diferenciraju od ostalih ljudi.

S obzirom na sadržaj knjige, koja je bila namijenjena u prvom redu katoličkim monasima, moglo bi se pomišljati da su to karikature pojedinaca iz nekoga redovničkog bratstva, iz nekog samostana, možda u Splitu, Trogiru ili kojem drugom obližnjem samostanu. Međutim, kako ni na jednoj od tih sličica nema nikakvog traga ni kapama, ni kakvom drugom odjevnom predmetu, to naslućivanje nemoguće je i plauzibilno dokumentirati. Ipak, kako su sve te glave golobrade i čosave, tj. bez brade i bez brkova, zaključak da bi to sve mogli biti redovnici bio bi time dosta uvjerljivo poduprt, jer su vojnici, građani, seljaci i ostali staleži u ono doba mahom nosili brade i snažne brkove, kao vanjske manifestacije svoje muškosti.

U prilog tom zaključku govori i činjenica da su sve te glavice mahom ili obrijane ili s veoma kratkom kosom, a takve su frizure nosili u prvom redu do-

detalj iz misala
jurja de topusko
15. st.

janko havliček
karikatura
oko 1843

minikanci. Taj zaključak podupire i činjenica da ni na jednom od tih lica nemamo nikakvih svjesnih komičnih elemenata, pa čak ni elementarnog osmijeha, izuzevši možda na onoj dugonosoj karikaturi u slovu Z, na listu 10^v. Uz strogu portretsku karakteristiku tu ćemo uzalud tražiti prenaplašene anatomske detalje, da ne kažem deformacije, fizionomijskih karakteristika, a još manje isforsiranu komiku, što je oduvijek osobina loših karikatura.

Lik koji se pojavljuje na listu 26^v, sudeći po kosi, kao da govori da je tu riječ o nekoj ženi (a to isto donekle i na listu 12^v, samo mnogo manje). Međutim, kako su žene u ono doba nosile redovno veoma bujnu kosu, raspletenu ili vezanu u punđu, pitanje je je li tu zaista riječ o ženama ili aluziji na nekoga redovničkog brata koji se zaboravio ošišati i dopustio da mu kosa naraste preko uobičajene mjere, pa mu se naš crtač narugao.

O likovnim vrijednostima tih karikatura može se reći da one neosporno odaju veoma sigurnu ruku, koja suvereno vlada neprekinutom, laganom i virtuosno izvedenom linijom što u jednom potezu izvodi profil čitavog lica. U tom laganom, čisto linearnom crtežu kao da nalazimo nešto od svježine i neusiljenosti suvremenih karikaturista. Ti su crteži puni individualnih karakteristika i psihološke produbljenosti, a kao likovne realizacije lapidarni su i uvjerljivi toliko da bi svaka daljnja elokvencija u vezi s njima bila u očitom neskladu s njihovom snažnom izražajnošću i likovnom realizacijom.

Takvo dekoriranje knjiga, uz upotrebu i karikaturalnih elemenata, nije u ono doba bila nikakva iznimka. Dapače, karikaturalne elemente nalazimo i u nekim minijaturama u jednom od najstarijih sačuvanih nam ilustriranih kodeksa zapadnoevropske provenijencije: u čuvenom Rimskom Vergiliju, što se danas čuva u Vatikanskom muzeju, a potječe iz V st. naše ere, dakle iz vremena koje je za punih tisuću godina starije od našega kodeksa s Marulićevim tekstom.

Međutim, apstrahirajući i tu činjenicu, treba se podsjetiti da je u šesnaestom stoljeću, u koje možemo smjestiti naše karikature maksimalno uvjerljivo, karikatura bila već veoma razvijena i veoma cijjenjena. Dovoljno je samo sjetiti se da je u tom istom stoljeću, s onu stranu Jadrana, gotovo na istoj geografskoj širini, crtao svoje karikature Leonardo da Vinci, a Michelangelo je izradio svoju autokarikaturu na oderanoj koži sv. Bartolomeja u velikoj freski Posljednjeg suda u Sikstinskoj kapeli — što je oko pola stoljeća ranije od opisanih karikatura nekoga našeg umjetnika, čije nam se ime, na žalost, nije sačuvalo.